

СУТНІСТЬ ТА КРИТЕРІЇ ОБМЕЖЕНОЇ ОСУДНОСТІ

Новий КК України передбачив норму про кримінальну відповідальність осіб із психічними розладами, що не виключають осудності. Таким чином, поряд із осудністю (ч.1 ст.19) і неосудністю, про яку йдеться в ч. 2 ст. 19, в кримінальному законі з'явилася норма, що дає змогу враховувати психофізичні нюанси, що впливають на формування поведінкових реакцій людини. Ст. 20 одержала назву "Обмежена осудність". Вона говорить про явище, яке в різних авторських інтерпретаціях іменується як обмежена (зменшена, часткова) осудність¹.

Діюча до прийняття КК України 2001 р. формула "осудність — неосудність", щодо якої давався експертний висновок, могла бути лише альтернативна: здатний чи не здатний суб'єкт усвідомлювати свої дії або керувати ними. Водночас не можна виключати впливу психічних розладів на усвідомлено вольову поведінку осіб, визнаних осудними щодо інкримінованих ним діянь. Це ті недоліки, що в

© ЗАЙЦЕВ Олексій Володимирович — студент Національної юридичної академії ім. Я.Мудрого

иту своєї патологічної основи істотно обмежують волю особистого вибору, знижують самоконтроль, повноту відображення у свідомості об'єктивної і суб'єктивної дійсності, погіршують її сприйняття, ускладнюють рішення проблемних ситуацій.

Недосконалістю зазначеної формули і була породжена у свій час концепція обмеженої осудності, що незважаючи на багаторічну дискусію про необхідність перегляду такого альтернативного принципу, донедавна так і не була відбита у вітчизняному кримінальному законі, а її прихильники часом висловлювали занадто суперечливі аргументи, що давало цілком серйозні підстави для критики з боку опонентів.

Обґрунтованою є думка І.А. Кудрявцева, який вважає, що "обмежена осудність — це не стан, проміжний між осудністю і неосудністю, і тим більше не перманентний стан, зумовлений тільки ступенем виразності психічної патології, а динамічний варіант чи, точніше, динамічний параметр осудності, особлива зона усередині континуума осудності, що виникає за деякої констеляції ситуаційних, психопатологічних і патоперсоналогічних диспозицій". У зв'язку з цим автор цілком справедливо стверджує, що диференціювання цього континуума, встановлення його внутрішніх меж, що розділяють обмежену і повну осудність, без асиміляції й інтеграції методів і підходів наукової психології і судової психіатрії з достатньою точністю і надійністю неможливо².

Представляється, що в теорії кримінального права поряд із формулою неосудності, необхідно сконструювати формулу обмеженої осудності. У ч.1 ст. 20 КК зазначено, що: "підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними". Ця формула повинна бути побудована за "змішаним" методом і містити в собі вказівку на психопатичний стан, з одного боку, і на вчинюване ним значне порушення психічних здібностей, з іншого, тобто необхідно користуватися вказівкою на медичний (біологічний) і юридичний (психологічний) критерії, виділення яких можливо при аналізі ст. 20.

Медичний критерій виражений у кримінальному законі загальним поняттям "психічні розлади". В одному з проектів КК України у формулі обмеженої осудності був використаний термін "хворобливий стан психіки"³. Однак, у підсумку законодавець вибрав інший шлях врахування відповідальності осіб із психічними відхиленнями, що не виключають осудності, указавши на поняття "психічні розлади". Представляється, що це пов'язано з тим, що при закріпленні, запропонованому проектом КК формулювання відбулося б неточне відображення медичного критерію обмеженої осудності, тоді б йшлося винятково про хворобливі психічні розлади, тобто до стану обмеженої осудності могли б відноситися лише такі психічні процеси, що з точки зору медицини трактуються як хворобливі. Не заперечуючи той факт, що в більшості випадків застосування категорії обмеженої осудності можна говорити про хворобливі процеси психіки, важливо вказати, що на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними впливають й інші процеси, що не відносяться до хворобливих, наприклад деякі дохворобливі стани, гострі реакції психіки на стрес, реактивні стани тощо.

Як видно з кримінально-правової норми (ст. 20), сам термін "психічні розлади" не вказує на конкретну форму психічного відхилення, що не утворює неосудності. Деякі вчені спробували дати повний перелік подібних аномалій, додавши йому вичерпний характер⁴ однак, тут можливий лише приблизний перелік психічних розладів, що не досягають станів, які утворюють медичний критерій неосудності. Цей перелік буде постійно уточнюватися з урахуванням практики зас-

тосування ст. 20. До них, однак, безперечно, слід віднести різні психопатії, одігофренію в стадії дебільності, судинні захворювання з психічними змінами, шизофренію в стадії стійкої ремісії і деякі інші психічні розлади.

Ознаки медичного критерію неосудності й обмеженої осудності повинні бути ідентичними за своєю формою, відрізняючись за своїм змістом. Відмінність медичних критеріїв неосудності і обмеженої осудності повинна полягати в тому, що у першому випадку характер психічного захворювання цілком виключає у такої особи можливість самоконтролю при здійсненні суспільно небезпечного діяння, тоді як у іншому випадку така можливість самоконтролю все-таки залишається, через недосягнення захворюванням психотичного рівня, а, отже, відповідь на питання про осудність суб'єкта є вирішеною, тобто кримінально-правова оцінка його дій (бездіяльності) повинна бути дана як осудній особі.

При встановленні в процесі слідства чи суду на основі експертного висновку наявності у обвинувачуваного (підсудного) психічної аномалії, обов'язково повинно бути також розглянуте питання, чи не є дана психічна аномалія (чи сукупність таких) медичним критерієм обмеженої осудності, тобто чи має місце вплив аномальних проявів у психічній діяльності суб'єкта на процес формування усвідомленого вольового акта, що виразився в скоєнні злочину.

Особливо зазначимо, що обставиною, яка обмежує здатність особи усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, завжди без винятку, повинно визнаватися наявність психічної аномалії. Відсутність останньої цілком виключає постановку питання про обмежену осудність. У протилежному разі можна дійти до того ж висновку, до якого дійшли деякі автори, які стверджують, що обмежена осудність вже була "частково" визнана вітчизняним кримінальним законом⁵. Слід відзначити, що думка, відповідно до якої закріплення в кримінальному законі норм про дії осіб у стані сильного душевного хвилювання — часткове визнання кримінальним законом концепції обмеженої осудності, ґрунтується на помилковому трактуванні зазначених статей.

По-перше, обидві ці норми (ст. 116 і 123) передбачають умисне суспільно небезпечне діяння, скоєне в стані сильного душевного хвилювання, тобто фізіологічного афекту, що ні в якому разі не може визнаватися психопатологічним явищем. Тут немає психічної аномалії, а, отже, відсутній медичний критерій обмеженої осудності. По-друге, обов'язковою умовою застосування згаданих норм є те, що стан сильного душевного хвилювання у винного "виник внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого" (ст. 116 КК). Інакше кажучи, в даних нормах відбитий не психопатологічний, а віктимологічний аспект.

Таким чином, зміст медичного критерію обмеженої осудності утворюють психічні відхилення, що представляють собою ті чи інші психофізіологічні особливості та (або) психогенетичні аномалії, що зовні виявляються в порушеннях рефлекторно-функціональної діяльності головного мозку і патохарактерологічних змінах особи, але при цьому не призводять до патологічних процесів у психічній діяльності індивіда, у зв'язку з чим зберігається усвідомленість вольових актів.

Установлення медичного критерію ще не дає основ для висновку про обмежену осудність особи в момент вчинення злочину, він є лише основою для критерію юридичного, який визначає головний зміст обмеженої осудності. Юридичний критерій обмеженої осудності сформульований у ч.1 ст. 20 як нездатність особи "повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними". Юридичний критерій обмеженої осудності містить інтелектуальну і вольову ознаки.

Інтелектуальна ознака юридичного критерію обмеженої осудності означає, що особа не розуміє повною мірою фактичну сторону, тобто дійсний зміст своєї поведінки. Вольова ознака свідчить про такий ступінь руйнування психічним розладом вольової сфери людини, що вона не може повною мірою керувати своїми діями (бездіяльністю). Це самостійний елемент, який і при відсутності інтелектуальної ознаки може свідчити про наявність юридичного (психологічного) критерію обмеженої осудності, не випадково в законі між цими ознаками стоїть союз "або". Судова практика, а також дані психіатрії і психології свідчать, що особа, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, при визначеному стані психіки усвідомлює фактичну сторону свого діяння, може усвідомлювати суспільну небезпеку, як своїх дій, так і їх наслідків, однак не може повною мірою керувати своєю поведінкою. У таких випадках на підставі однієї лише вольової ознаки можна говорити про обмежену осудність. Необхідно мати на увазі, що нездатність повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) (інтелектуальна ознака) завжди свідчить і про наявність вольової — нездатності повною мірою керувати цими діями і, отже, про наявність юридичного критерію обмеженої осудності.

Головною ознакою обмеженої осудності є можливість особи усвідомлювати свої дії (бездіяльності), керувати ними, але в силу психічного розладу істотно обмежена здатність до повноцінної психічної діяльності. Саме наявність здатності хоч і не повною мірою, але усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними свідчить про те, що в даному разі перед нами особливий вид осудності як обов'язкової ознаки суб'єкта злочину, що не виключає кримінальну відповідальність за вчинений злочин.

У науковій літературі при аналізі критеріїв осудності, обмеженої осудності і неосудності обґрунтовують використання "юридичного" критерію, що складає "факт вчинення суспільно небезпечного діяння"⁶. Однак спроба збільшити кількість критеріїв осудності не є доцільною, тому що категорія "стан", у тому числі щодо обмеженої осудності, має дві базові характеристики: кількісну і якісну. "Юридичний" критерій є зайвим до осудності, тому що осудність і її різновиди визначаються не за допомогою кримінально-правового критерію, а за допомогою встановлення здатності суб'єкта керувати своїми діями під час вчинення злочину і ступенем такої здатності, що залежить від стану психічного здоров'я. Встановлення обмеженої осудності досягається за допомогою двох, а не трьох критеріїв.

Деякі автори вважають, що при характеристиці обмеженої осудності доцільно було б використовувати формулу, що містить три критерії: юридичний, медичний і так званий "клінічний", що визначав би конкретний психічний дефект, який характеризує можливість розуміти поведінку і керувати нею, ступінь виконання цих можливостей, психічний стан особи в момент вчинення злочину⁷. Уявляється, що пропозиція про введення "клінічного" критерію недостатньо обґрунтована, тому що в самому медичному критерії містяться всі елементи психічного стану. Саме такі психічні розлади впливають на звуження свідомості суб'єкта при здійсненні злочину та (або) істотно обмежують можливість керувати своїми діями. При цьому не можна не враховувати юридичний критерій, що визначає глибину поразки психіки, ступінь впливу психічного розладу на здатність усвідомлювати характер вчиненого діяння, його наслідків і керувати своїми вчинками. У цьому і виявляється нерозривний зв'язок медичного і юридичного критеріїв, тобто змішаної формули обмеженої осудності, що не вимагає яких-небудь додаткових ознак.

Отже, обмежена осудність є універсальною категорією, за допомогою якої можливе врахування особливостей злочинів, вчинених особами з відхиленнями

психіки, що не утворюють неосудності, зокрема, в ній знаходить своє відображення принцип справедливості щодо особи з обмеженими суб'єктивними можливостями.

1. *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступное поведение и психические аномалии. — М., 1998. — 207с.; *Зайцев А.В.* К вопросу об уменьшенной вменяемости в уголовном праве // Проблемы законности. — 2000. — №41. — С. 164-168; *Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования / Под ред. В.Н. Кудрявцева.* — М., 1987. — 279 с.
2. *Комплексные судебно-психиатрические экспертизы. Пособие для врачей / Под ред. проф. Т. Б. Дмитриевой и проф. Б. В. Шостаковича.* — М., 1996. — С. 38.
3. *Проект КК України // Українське право.* — 1997. — № 2 (7).
4. *Курс уголовного права: Общая часть. — Т. 1: Учение о преступлении: Учебник для вузов / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой.* — М., 1999. — С. 278.
5. *Козаченко И.Л., Сухарев Е.А., Гусев Е.А.* Проблема уменьшенной вменяемости. — Екатеринбург, 1993. — С. 22, 23.
6. *Практикум по уголовному праву: Учебное пособие / Под ред. Л.Л. Кругликова.* — М., 1997. — С. 66-68; *Приходько Т.М.* Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — К., 2001. — С. 8; *Уголовное право Российской Федерации: Учебник для вузов / Отв. ред. В.П. Кашепов.* — М., 1999. — С. 81.
7. *Мірошніченко Н., Орловська Н.* Обмежена осудність та її законодавче вирішення // *Право України.* — 1997. — №7. — С. 23, 24; *Орловська Н.А.* Осудність та її види. (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Одеса, 2001. — С. 12, 13.

418